

زبدة الحساب، نسخه‌ای نادر در کتابخانه وزیر یزد

حسین مسرت^۱

چکیده

این مقاله در باره نسخه‌ای خطی از کتاب زبدة الحساب نوشته سید محمد صالح مدرس طباطبایی یزدی اردکانی دانشور سده یازدهم هجری است. نگارنده پس از بیان شرح حال او و معرفی آثارش به توضیح گسترده در باره درونمایه کتاب زبدة الحساب در علم ریاضیات و نسخه شناسی آن می پردازد؛ به ویژه نسخه کتابخانه وزیر یزد، که به خط مؤلف و کهن ترین نسخه موجود کتاب است.

کلیدواژه‌ها

زبدة الحساب (کتاب)؛ نسخه‌های خطی؛ ریاضیات - آثار دانشمندان مسلمان؛ عالمان شیعه - قرن یازدهم؛ مدرس طباطبایی، سید محمد صالح؛ دانشمندان یزد و اردکان - قرن یازدهم؛ کتابخانه وزیر یزد

کتاب زبدة الحساب، نگارش سید محمد صالح بن حبیب الله طباطبایی یزدی، معروف به علامه میرمحمد صالح طباطبایی اردکانی و مشهور به «مدرّس» و «مدرّس اول» است که گزارش زندگی وی در بیشتر کتاب‌های زندگی نامه‌های بزرگان یزد از جمله کتاب: نسل نور (۴۷۷-۴۷۵) شجره‌خاندان مدرّس (۲۲-۲۰) نگاهی به تاریخ اردکان (ج ۱: ۲۰۹-۲۰۶) آینه دانشوران (۷۳۲) جامع مفیدی (ج ۳: ۳۲۶) نجوم السرد (۵۷۳) مشاهیر اردکان (۴۷-۴۴) مفاخر یزد (ج ۲: ۶۳۷-۶۳۶)، و غیره وجود دارد که به اختصار در اینجا یاد می‌شود:

میرمحمد صالح در نیمه نخست سده یازده قمری، همزمان با حکومت شاه صفی صفوی (۱۰۳۸-۱۰۵۲ق) در اردکان به دنیا آمد، دوران کودکی و نوجوانی وی در اردکان سپری شد. آن گاه برای ادامه تحصیلات راهی حوزه علمیه یزد شد، اما بواسطه هوش فراوان و نبوغ زیاد، خود را بی نیاز از استادان حوزه دید و راهی اصفهان گردید که در آن موقع بواسطه پشتیبانی مناسب دولت صفویه، از مراکز مهم علمی و تمدنی ایران گشته بود، وی پس از چند سال علم آموزی از محضر عالمان بزرگ در بیشتر علوم آن دوره، اعم از معقول و منقول که او را در ردیف دانشمندان نامی زمان خود کرده بود، همراه دوست خود، حکیم عبدالله طبیب یزدی، راهی هندوستان شد و در دیگر رشته‌های علوم اسلامی مانند: ریاضی و هندسه به تحصیل پرداخت.

او در اکبرآباد هند، کتاب زبدة الحساب را به سال ۱۰۴۹ ق نوشت و بدان واسطه، توجه امیران و والیان هندوستان را جلب کرد و برای خود شهرتی اندوخت. پس از چندی وی صاحب دیدگاه‌های جدید علمی شد، اما گویا بواسطه اوضاع آشفته هند و دربار آن، راهی زادگاه خود اردکان شد. در این هنگام، امیر ابواسحاق (میرزا اسحاق بیگ یزدی) معروف به حقیقت خان، یکی از امرای آق قویونلو که مدرسه با شکوه مصلی میرک بیگ یا صفدرخان را در سال ۱۰۵۳ ق در یزد بازسازی و تعمیر کرده و بقعه اسحاقیه را بنیان گذاشته بود، با آگاهی از اشتهار او به فضل و دانش که در سراسر ایران پیچیده بود، کرسی تدریسی را در آن مدرسه برایش آماده ساخت. و بدین ترتیب مرجعیت امور شرعی و تدریس در مدرسه مصلی را بر عهده گرفت و از آن پس تدریس رسمی، در آن مدرسه به وی و فرزندانش واگذار گردید.

اصحاب عرفان و ارباب تقاض برسد
والختم محمد الله والصلوة
على عبادة النبي صلى

وقع الفراغ من نقل هذه الرسالة من الورد الى
البياض على يد مؤلفه محمد صالح بن حبيب صلى

في شهر شعبان سنة ١٢٣٣

و اربعين والف في بلدة الكور

هذه صدر مخط

المصنف

کتابخانه عمومی وزیر میرزا محمد محمود
اهدائی آقای ا. جنرال مصلحی
شماره ..... تاریخ ۱۳۳

۹۱ رن

میرزا شهاب

زبدة الحساب، نسخه‌ای نادر
در کتابخانه وزیر یزد

از آن زمان به بعد او را به نام «مدرّس» یا «مدرّس اوّل» می‌شناسند که بواسطه او سیل خواستاران علوم و حکمت، روانه این مدرسه شدند. وی سرانجام در اردکان درگذشت و پیکر او را در همان جا به خاک سپردند. از او دو پسر به نام های: سید نصیرالدین محمّد (جدّ سادات مدرسی یزد) و میرزا وجیه الدّین به یادگار مانده است. پس از آن پیوسته، فرزندان و نوادگان وی سر آمد عالمان و فقیهان روزگار خود بودند و هم اکنون هم در یزد زندگی می‌کنند و مدرسه مصلّی هم کماکان محلّ آموزش طلاب علوم دینی است.

از این دانشمند فرزانه در علوم گوناگون مانند: فقه، اصول، حکمت و ریاضی، دو اثر شناخته شده که یکی «زبده الحساب»، و دیگری «ترجمه عدّه الداعی» است که آن را در اوّل ربیع الأوّل ۱۰۷۲ ق به پایان رسانده است. (برگرفته از شجره خاندان مدرّس: ۲۲-۲۰؛ نگاهی به تاریخ اردکان، ج: ۱: ۲۰۹-۲۰۶ و مفاخر یزد، ج: ۲: ۶۳۷-۶۳۶). قرار است همایش بزرگداشت وی در شهر اردکان برگزار شود.

معرفی زبده الحساب

زبده الحساب، کتابی است مختصر در علم ریاضیات و به زبان فارسی، که نویسنده آن را در پنج باب و چندین بهره بنا به نوشته احمد منزوی، به نام شاه ابوالهادی اصالت خان پاکنویس کرده است. (فهرست نسخه‌های خطی فارسی، ج: ۱: ۱۷۷) وی کتاب را طبق نوشته ماده تاریخ آن که «طالع فرخنده» باشد در سال ۱۰۴۹ ق به ترتیب زیر سامان داده است

۱- حساب صحاح در یک مقدمه و هفت بهره ۲- حساب کسور، در یک مقدمه و هفت بهره ۳- در استخراج مجهولات به اربعه متناسبه و خطائین، در سه بهره ۴- در بیان قواعدی که محاسب را در استخراج مجهولات بدان احتیاج می‌افتد، در چهارده قاعده و یک پایانه ۵- در بیان مسائل جزئیّه که ذکر آن موجب تشحیذ اذهان است، در سی و پنج مسئله و پاسخ آن‌ها.

آغاز: بسملّه: بدایت فکرت و آغاز حضرت از مشاهده حکمت واحدی است تعالی شأنه که نهایت آنچه محاسبان وهم و قیاس و مهندسان دقیقه شناس از رصدبندی معرفت او فهمیده اند...

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
 بدایت نکرت و آغاز حضرت از شاهان
 حکمت و احدیت تعالی شأنه که نهایت
 آن و هم و قیاس و مهندسان
 مناس از صد بندی معرفه او فرمیدند
 بجز و انکارست و غایت آنچه طبعی فکر آن
 مدراج اعراض و جواهر و بیاضی دامان معراج
 افلاک و عناصر بضر و تبعمق انظار از ارقام
 شبکات افلاک ثواب و سیار یافته اند که کما
 دور از کار و اندیشه های نایاب دارست جمله
 در طول و عرض لیل و نهار، چون ستاره شمار
 نقطه شمار کس یار در گفتگو زدم دست
 حیرت همه چو جذرا صحر و صفتش افزون
 ز حد تحدیست صفی از این حساب
 خورشیدست لهذا اهتمام تمام درین
 مقام حیرت انجام با اعتصام بعروة الوعد

ولای سیدان قدرت طبع صلیت
 الخاتم که در حرمه که روز حیات تجویب
 مغفرت و موهبت بدست شفاعت و حمایت
 اوست و سبک و وحی کف اعمال کران باران
 خیران در قیضه عاطفت و کف کفایت او
 محقق حق بین حکام تعداد مراتبش
 که خاک را در مرتقام صغری شارند
 و در تمام حقیقت شناس در وقت دقت
 نظر در دایره انفریش وجودش سپهر عالم
 راز و در حساب یارند بنودی روح را
 با جسم الفتن که کردیدی مجر کار و انالا
 ارواح مجردا بکتابخانه کن صحف انوار
 آن روزی که عقل کل نمیکرد از الف بفرق با بید
 و رجای و اتق بتبذت بجبل المین شابعه آل
 اظهار و اصحاب اختیار انحضرتست که پرونده
 ایشان در روز جمع دفاتر و وضع میزان
 پی تئویش خاطر و تفریق چنان کامیاب و
 رضوان و نعم چنانند همه شیران پیشه
 همجاء همه باری ده رسول خداه همه شکل کائنات

کتابخانه ملی و زیری و زیری و زیری
 کتابخانه ملی و زیری و زیری و زیری
 شماره ۱۳۳

میراث شهاب

زبده الحساب، نسخه ای نادر
 در کتابخانه و زیری یزد

آغاز نسخهٔ مدرّسی چنین است:

بسم الله... اما بعد معروض ارباب... نان که شرافت علم حساب و افتقار طلاب علوم و آداب و رجوع وزراء عظام.

انجام: این بود چند مسئله در استخراج مجهولات عددی که به جهت بصیرت مبتدی به تاریخی که از «طالع فرخنده» مستفاد می‌گردد؛ نگاشته کلک تحریر شد؛ امید، اصلاح اصحاب عرفان و ارباب اتقان برسد.

انجام برخی نسخه‌ها دیگرگون است.

تاکنون هفت نسخهٔ خطّی از این کتاب در کتابخانه‌های ایران و جهان به ترتیب زیر شناخته شده است:

۱. کتابخانهٔ وزیری یزد، شمارهٔ ۱۲۹۴، به خطّ نسخ مؤلف، تحریر شعبان ۱۰۴۹ ق در اکبرآباد

هند، اهدایی: اخوان مصلاّیی، ۶۱ برگ. {ف وزیری ۳: ۹۱۹} ریزفیلیم آن در دانشگاه

تهران به شمارهٔ ۲۴۵۶ موجود است. {ف فیلم‌ها: ۱۱۴}

۲. کتابخانهٔ مرکزی دانشگاه تهران، شمارهٔ ۱۰۶۱۷/۳ به خطّ نستعلیق: محمّدعلی بن

محمّد طاهر، تحریر ۴ رجب ۱۰۸۹ ق. در اصفهان، ۱۰ برگ. {ف دانشگاه ۲۰: ۷۷}

۳. کتابخانهٔ مجلس شورای اسلامی، شمارهٔ ۶۷۵۸/۲، نستعلیق بی‌کاتب، سدهٔ ۱۳ ق،

۸ برگ. {ف مجلس ۲۰: ۲۴۱}

۴. کتابخانهٔ شخصی آیت الله سیدمحمّد مدرّسی مصلّی در یزد، شمارهٔ ۱، نسخ تحریری:

محمّد حسین مدرّسی طباطبایی، ۱۰۶۰ ق، ۵۰ برگ. {میراث اسلامی ۸: ۴۵۴} نسخهٔ

عکسی آن در مرکز احیاء میراث اسلامی قم به شمارهٔ ۱۷۵۷/۲ موجود است. {ف

عکسی مرکز احیاء، ج ۵: ۲۱۱}

۵. کتابخانهٔ دانشکدهٔ الهیات دانشگاه فردوسی مشهد، شمارهٔ ۲۳۴، نستعلیق، بی

کاتب، بی تاریخ، ۶۰ برگ. {ف الهیات ۱: ۱۴۰}

۶. کتابخانهٔ سیّد شیرازی در سامرا. {الذریعه الی تصانیف الشیعه ۱۲: ۲۴}

۷. مجموعهٔ دکتر کارو میناسیان در کتابخانهٔ دانشگاه لس آنجلس (UCLA) کالیفرنیا،

شمارهٔ ۱۸۱۱، نسخ: محمّد تقی ابن عبدالله یزدی در ۱۱۱۳ ق. {پیام بهارستان، ش

۱۷: ۶۰۰-۵۹۸} {فهرستگان نسخه‌های خطّی ایران، ج ۱۷: ۶۱۴}

تاکنون، بهترین نسخه زبده الحساب، از آن مجموعه کارو میناسیان بود که از روی نسخه‌ای به خط مؤلف کتابت شده و خانم افسانه حصیری آن را در سال ۱۳۹۳ ش، در سلسله احیای میراث مخطوط انتشارات منشور سمیر و با همکاری انجمن تاریخ پژوهان مراغه، در ۹۸ صفحه تصحیح و چاپ کرده است، اما با خواننده شدن انجامه نسخه کتابخانه وزیری یزد، روشن می‌گردد که نه تنها این نسخه، کهن ترین نسخه شناخته شده است، بلکه به خط مؤلف نیز بوده، زیرا وی چنین تصریح کرده است:

«وقع الفراغ من نقل هذه الرسالة من السواد الى البياض على يد مؤلفه، محمد صالح بن حبيب الله طباطبائي، في شهر شعبان سنة تسع و اربعين و الف (۱۰۴۹) في بلدة اكبرآباد. هذه صورة خط مصنف»

و اگر خانم حصیری نه به فهرست ناقص کتابخانه وزیری که روشن ننموده کتاب به خط مؤلف است، بلکه به تاریخ کتابت نسخه وزیری توجه نموده بود، حتماً این نسخه را نسخه اساس قرار می‌داد و با بقیه نسخه‌ها مطابقت می‌نمود. افسانه حصیری در مقاله مبسوطی، کتاب را معرفی و کلیه باب‌ها و بهره‌های آن را بر شمرده و متن کتاب را آورده و خوانندگان و پژوهندگان را با دریای دانش این اندیشمند ریاضی، میرمحمد صالح طباطبایی آشنا کرده است. (نک: پیام بهارستان، ش ۱۷، ص ۶۴۷-۵۹۸)

اهمیت زبده الحساب

این کتاب از لحاظ تاریخ ریاضیات ایران بویژه یزد، سند سودمندی است که می‌تواند بازگوینده تلاش‌های مردمان یزد در راه شکوفایی علم ریاضی باشد. نیز چنانکه می‌دانیم بیشتر کتاب‌های ریاضی در آن دوره به زبان عربی نگارش می‌شده است، اما این کتاب به نثر بسیار شیوا و رسای فارسی نوشته شده است.

زبده الحساب؛ همان طور که از عنوانش پیدا است، خلاصه یا گزیده‌ای است از سلسله مباحث ریاضی تا زمان مؤلف، فقط در زمینه حل یکی از مسائل ضمن نقد راه حل‌های گذشته، راه حل‌های دیگری نیز از خودش ارائه می‌دهد که قابل توجه است و می‌رساند که مؤلف در زمینه ریاضیات به ویژه حل مسائل دست به دست شده ریاضی به مرحله اجتهاد رسیده بوده است.

میراث پژوهان

زبده الحساب، نسخه‌ای نادر
در کتابخانه وزیری یزد

هم چنین در این کتاب، نام چند تن از دانشمندان زبده یزد مانند: مولانا محمد باقر یزدی (عالم ریاضی)، مولانا شرف الدین علی یزدی (صاحب ظفرنامه) و خواجه قطب الدین خسرو شاه یزدی (پزشک نامی)، یاد شده است.

اصل نسخه زبده الحساب احتمال دارد با توجه به ارتباط یزدی ها با هندوستان به یزد آورده شده و به کتابخانه وزیری تقدیم شده است.

نگارنده از پژوهشگر گرامی آقای محمد حسین رافی بواسطه آگاهی دادن بر این نسخه یگانه در کتابخانه وزیری سپاسگزار است.

منابع

- آقا بزرگ تهرانی، محمد محسن، الذریعة الی تصانیف الشیعة، قم، اسماعیلیان، مکرر، ج ۱۲.
- حاجی شعبانی، محمد، یزد در اسناد مطبوعاتی گنجینه میرزا محمد کاظمینی، قم، صحیفه خرد، ۱۳۹۴، ۲ ج.
- حصیری، افسانه، «زبده الحساب» پیام بهارستان، دوره دوم، س ۵، ش ۱۷ (پاییز ۱۳۹۱).
- درایتی، مصطفی، فهرستگان نسخه های خطی ایران (فنخا)، تهران، کتابخانه ملی ایران، ۱۳۹۱، ج ۱۷.
- سپهری اردکانی، علی، نگاهی به تاریخ اردکان، اردکان، کانون کتاب ولی عصر اردکان، ۱۳۶۴، ج ۱.
- شیروانی، محمد، فهرست نسخه های خطی کتابخانه وزیری یزد، تهران، انجمن آثار ملی، ۱۳۵۳؛ ج ۳.
- طباطبایی یزدی، محمد صالح بن حبیب الله، زبده الحساب، نسخه خطی کتابخانه وزیری یزد، شماره ۱۲۹۴.
- مدرّس مصدّق، محمد صادق، شجره خاندان مدرّس، یزد، بی نا، چاپ پنجم، ۱۳۸۸.
- مدرّسی، محمد کاظم و محمد کاظمینی، مفاخر یزد (ویژه عالمان دینی)، یزد، ریحانه الرسول، ۱۳۸۲، ج ۲.
- منزوی، احمد، فهرست نسخه های خطی فارسی، تهران، مؤسسه فرهنگی منطقه ای، ۱۳۴۸، ج ۱.